

«ХИНД ИХТИЛОЛЧИЛАРИ»

Театр китоби. А.Фитрат асари

Бизда ҳам мухаррирлик бир санъат холига кира бошлади. Хозир кўзга кўринарлик асарлар майдонга келди. Турли журналлар, адабий парчалар, шеър мажмуалари, театр китоблари шу каторидадир. Буларни секин-секин кўруб чикмок, илмий асарларни илмий жихатдан, фанний асарларни фан назаридан, таълим-тарбияга оидларини ўз тўғрисида, адабийларини ҳам санъат ўлчаги билан ўлчаб, текшириш вақти, қисқаси, «интикод-такриз» замони келди. Интикод-такриз камчиликларни тўлдирмок, тузукларини билмак, танимок учун биринчи курулдир.

Мана бу йўлда озгина хизмат бўларми экан деб биз кўлимиздаги «Хинд ихтилолчилари»ни, яқиндагина Берлинда босилгон шу беш пардалик театр китобчасини, кучимиз етганича, кўруб чикмокчи бўлдик.

Шу йўлда биринчи кадам бўлгани учун камчиликлари кўб бўлур. Оркадошларнинг химмати бўлиб кўрсатилса, секин-секин ҳақиқатга эришмак мумкин бўлур.

Бошлаб асарнинг мундарижасини кўрсатайлик.

Воқеа — отидан ҳам маълум бўлгани каби — Хиндистон ихтилолчилари турмушидан олингондир. Воқеанинг қахрамони Раҳимбахш отлик бир йигит билан Дилнавоз деган бир киздир. Буларнинг муошакеси, Хиндистон тўғрисида мувоҳасалари, англиз юзбошисининг хирси орқасида буларнинг камокка олинишлари, кутилишлари, яширин кўмидада бирга ишлашлари, кўлга тушишлари, оқибатда англиз юзбошисини ўлдириб, буткул кутилишлари ва бошқа оркадошлари билан бирга хинд кутилиши учун аҳд-паймонларидир.

Асарда тасвирлар, ҳаяжонлар анча тузук ва мукамал. Айниқса, Раҳимбахш ва Дилнавознинг сўзлари жуда таъсирлидир. Баъзи жойлардагина аҳамиятсиз мусобаҳалар истисно қилинса, бу икки қахрамон рўли яхши деярлиқдир. Уларнинг биринчи пардадаги ошқона мусобаҳаларида учрайдиган тубандаги жумлалар чин ва янги сўзлардир.

«Юрак — юрак экан, севмак-севилмак истар», «Севгисиз қолгон юрак — сувсиз қолгон қалиқ қабидир, унинг ҳар тебраниши бир қон чекишидир». Шу пардада Раҳимбахшнинг Дилнавозга сўзлаган «юртни севганлар унинг тош, тупроқларини эмас, гўзаллик, яхшиликларини севарлар» ва «қулай ишдан буюқ унум қилмас, буюқ унумли ишлар қулай бўлмас» каби зарбмасал ўрнига ишлатмак жуда мувофиқ бўлгон маъноли сўзлар қолдир. Айниқса, «бир ёвни қурдан қайдамоқ бир қуртни ёв қўлида қўрмақдан қийин эмасдир» каби ватанпарварликнинг самимий ва энг ҳаяжонли таъбирлари қўбдир. «Шу Қуръон бетига қайвон оёғи тегами на эса, хинд қизининг юзига англиз қўзи тушмак ҳам шудир» ташбеҳи ҳар қанча қўпол бўлса ҳам яхшидир. «Ишонгонлар ишонмагонларни енга олмаслар» каби энг чуқур маъноли насиҳатлар, ҳақиқатан, англайтургон қишларга қатта бир дарс, ибрат бўларлиқдир. «Тирик экансиз - тебранурсиз, тебранмас экансиз - ўликсиз» каби бизнинг ҳозирги турмушимиз ва тирикчилигимизга мувофиқ қалтаклар асарнинг энг фойдалиқ жумлаларидандир.

Юқоридаги ватанпарварона ва теран маъноли сўзлардан Раҳимбахшнинг тўла

маълумотли бир киши бўлгони ва асарда унинг махбубаси Дилнавознинг сўзлари, унинг-да, анчагина ўкугон бир киз эканин англатадир. Факат асарда бу икковининг узок суҳбатлари устига Лолахардаёл деган бир хинди олим кишининг узундан-узок нутки орасида бирдан-бир «юртимиз ёниб турадур, улусимиз эзилиб битди, эшитасизми» каби муносабатсиз бир мурожаат совук чиккан. Сўнгра бундай бир хитобнинг кимга айтганини ёзувчи ўйламогон кабидир. Чунки асарда кўрилган каби, Рахимбахшнинг сўзлари Лолахардаёл сўзларидан, муҳокамаларидан юксакдир. Савияси тубан бир кишига Рахимбахшнинг бунча муҳаббат ва ҳурмат курсатиши жуда табиий кўрилмаса ҳам учрамоги мумкин ҳоллардандир. Бу саволни кўйишдан балки муҳаррир таъсирнинг юқоринок даражасини кўрсатмокчи бўлгондир. Лекин, эсизки, бунга муваффақ бўла олмагон. Шунинг учун унча чиройлик чикмагон.

«Эр билан хотуннинг кўбрак гапиргани, мачитда йигилиш, бир-икки кишининг бирга суҳбат килиши» каби турли иборатлар билан келтирилган бир мазмун, яъни англизнинг йигинни ман килгони асарнинг 4-5 жойида зикр этилган. Бу эса буюк камчиликдир. Чунки баъзи бир жойларда маълум бўладирки, ёзгувчи кишиларга сўз, мавзу топа олмайдир. Шунинг учун бу ортикча нуксон лозим кўрилгандир. Бу эса асарга жиддийрок аҳамият берилмаганликни, бир оз чарчаганликни кўрсатадир. Бўлмаса, албатта бошқа мавзулар топиш мумкин бўлса керак.

Лохурнинг теварагидаги кишлоклардан бирисида яшагувчи Рахимбахш билан Дилнавознинг суҳбатлари устига Лолахардаёлнинг каердан ва кандай бўлиб келиши унча тасодиф кўрилмаса ҳам, хинднинг камбагал, кишлоки бир дехкони огзидан «шу кетмон билан англизнинг бошини эзмасак, ҳеч ким ташкаридан келиб бизни куткармас» каби буюк тушунчали сўзларни чиқиши ҳақиқатан гайритабиийдир. Мана шу ҳол асарнинг энг катта нуксонларидан биридир. Чунки бунда тирикчилик борица тасвир этилмаган, ҳеч бир вақт бир хинди кишлоки дехкони шунча тушунчага молик эмасдир. Бунинг бизнинг энг буюк (?) мутафаккирларимиз англамагон экан. Бир хинд кишлокиси албатта тушунмас, ё шу эътирозни қабул килиш ёки бир хинд дехкони бизнинг буюкларимиздан ортик деб санаш керак, бунга эса муҳаррир ихтиёрликдир. Фитратнинг асарларининг бир ортикдиги унинг юксак ва энг мукаммал ташбех, муболага ва истиораларга эга бўлишидир. Ҳақиқатан, Рахимбахшнинг Дилнавозга ундаган сўз «янгигина очилгон кайги чечаги» истиораси ва «уларга (англизларга) карши тирногимизда ярокдир» каби мазлумларнинг ҳақсизлиги яхши тасвир этилган муболагалари кўрилмаган ва эшитилмаган даражада чиройлик ва туталдир. Энди иккинчи пардага ўтайлик. Иккинчи пардада Мулла типини яхшигина тасвир этилган. Бу асарда энг мукаммал чиккан тип шудир. Сўзлари чинданда ўзига муносибдир. Ёзувчи ҳақиқатан шу Мулла типига жон бера олгон, зотан Фитратнинг истар форс-ча, истар туркча асарларида турмушга ва ҳақиқатка мувофиқ тасвир этилган бир тип доимо Мулла, Мударрис типидир.

Шу пардада кўрсатилганича, маълум бўладирки, ихтилолчилар билан Мулла бир маслакдадир. Ихтилолчиларнинг ҳар сирларига Мулла вокиф, чунки Мулла ихтилолчиларнинг энг яқин оркадошларидандир. Шу ҳоллардан билинадирки, Мулла яширин кўмитанинг фаол; аъзоларидандир. Шу билан бирга ишлаб юрган Муллани англизларнинг бири келиб, бир Куръон ва бир оз пул ваъдаси билан ўз фикридан кайтарадир. Мулла шу ондан бошлаб ихтилолчиларнинг фикрига карши тура бошлайди. Ва оқибат иш шундайгача келадики, Мулла ихтилолчиларни ўз уйидан кувади. Хатто ўзи шу калъанинг каттаси бўлгони учун ихтилолчиларни кўргондан чиқишга таклиф килади.

Ихтилолчилардан бири Муллага карши жуда каттиг иборатлар кулатадир. Масалан, айтадир: «Сиз Муллалар туташ шундай киласиз. Хиндистонни йилларча эл-аймок жанжаллари билан тўлдирдингиз, улусни етмиш тўрт бўлак килдингиз, бўлашмак истадингиз. Яна мазхаб, дин жанжаллари билан йўлимизни тўсмокчи бўласиз, кетингиз, йўқолингиз, биздан узоклашингиз, бизни бу йўлдан сиз-да, мазхаб-да, дин-да кайтармас» каби. Бу сўзлар Мулла бир оддий киши бўлсун, бир кўргоннинг бошлиги бўлсун, унга албатта таъсирсиз колмас. Холбуки, булар бир мўътабар, нуфузли бир Муллага, хатто бир кўргонниът эгаси бўлгон амру нахий сохиби бир Муллага айтилалир. Бундан кўз юмиб кўрайлик: Мулла англиз алдови билан булар билан ёмонлашди; Мулланинг гарази окча: шу окча учун нималар килмас ва килолмас! Бунинг устига Муллага яширин кўмитанинг сирдоши сифати билан бокайлик. Сирдош бўлгондан кейин у Мулла ихтилолчиларга кандай мудхиш душман ва англизларга канча буюк ёрдамчи бўлиши бир оз ўйланса англакур. Иш шу холда экан, бизнинг бошимизга шу фикр келур. Мулланинг шунча оддий пул, фаросат ва жон толаб бир киши бўлгони халигача ихтилолчиларга маълум бўлмаса, яъни уни тузук ва яхши танимай ўз ораларига олгон бўлсалар, бу - ихтилолчиларнинг энг буюк тадбирсизликларидир. Йўк, била туриб уни ораларига олиб, кўмитаинг яширин сирларини унинг олдида айтсалар — бу ҳам ихтилолчиликни билмаслик, ул ишларини англамасликдир. Ихтилолчиларнинг бу киликлари ўзларига карши ҳеч бир куч ва монеъ кўрмаган чокларида балки мумкин бўлар. Холбуки, асарда кўрсатилганидек, англиз ҳукуматининг энг мудхиш ва каттиг таъкиби остида бу мувофик эмас.

Бу-да асарнинг камчиликларидан бири, хатто бузадургон нуксонларидан. Мухаррир шунда ҳам табиийликдан чиккан.

Сўнгра биз кўрамизким, у Мулла тирик колгон. Бу ҳаммасидан ажиб: ҳеч мумкин бўлурмиким, аввалда энг якин сирдошларидан бўлиб, сўнгра ёвлашкон бир кишини бир яширин кўмита тирик колдирсун. Бу — бир жамият ҳам яширин ва ўлум панжасида бўлгон бир жамиятдан ҳеч мумкин эмасдир.

Бунинг устига Мулланинг шу муомаласига карши кўмитанинг фаол аъзоларидан бири бўлгон Абдусуббухнинг юкорида кўрсатган каттиг сўзларини кўшсак, бу ихтилолчиларнинг кичик болалар экани англашилур. Мустакбал бир душманни ўзини саклай олмай бутун юраги билан сўка бошлаши болалик бўлмаса, ахмокликдир.

Мухаррирнинг максади ихтилолчиларни танкид бўлса эди, бундан кўз юмиб ўтар эдик. Холбуки, бутун асарнинг рухи ихтилолчилар томонида экани ҳар кадамда кўриладир.

3-пардада уч англиз мингбошисининг хинд ихтилоли хакида мусобахалари кўрсатиладир. Лекин буларнинг мусобахаларида жуда оддийлик кўруниб турадир. Бириси хинд ихтилолчиларининг жиддий ишга киришганликларини ва бунга сабаб бу кунги хол эканини бошқаларга «хабар» берадир. «Хабар» берадир дедик. Чунки бошқаларининг жавоб ва ҳаракатлари хакикатан шу ишдан тамом узокда бўлгонликларини кўрсатадир. Холбуки, сўзларидан Хиндистонга яқиндагина келганликлари кўринмайдир. Фараз килайликким, булар яқинда келган бўлсунлар. Лекин шунда ҳам англиз мингбошилариининг Хиндистон ахволидан хабарсизликларига кишининг ишонгуси келмайдир.

Боёғи «хабар»га жавоб ўларок иккинчиси «у кандай хол» сўроғини берур, биринчи мингбоши томонидан сабаб килиб «умумий уруш, урушга Туркиянинг кўшилмоғи, Олмониянинг енгилмай туриши» кўрсатилгач, бошқалари «ха, ха» деб оддийгина кулиш аломати кўрсатадирлар. Яна бири баённома таркатишдан сўз очса, бошқаси «буларнинг

яширин бир ўчоклари бордир», деган бир эхтимол жумласи ишлатадир ва ўзининг сиёсий ишларидан хабарсизлигини билдирадир. Яна бундай мисоллар кўбдур. Качондан бери Хиндистонда ишлаб юрган ва асарнинг кўрсатганича инкилобий ҳолнинг бунча кайнагон бир чогида бир англиз мингбошисининг бу хабарсизлигига нима маъно бериш керак?

Шуни ҳам айтиш керакки, ҳарбий кишилар, айникса, англиз мингбошилари огир ва кибор ҳаракат кўрсатишлари керак экан, асарда «хўш», деб ўрундигини илгари суриб, оддий ҳаракат кўрсатишлари, юкоридагидек маълумотсиз, билимсиз, хабарсиз бўлсалар, бу киликлари муносиб тушса ҳам, бир англиз мингбошисига келишмай турадир.

5-нчи пардада англиз юзбошиси тарафидан тутулгон кочок ихтилолчи Бадринант юзбошисининг «бу тоғликда бошка тогин жойларингиз борми», деган сўрогига «бу сизнинг ишингиз эмасдур» каби каттиг жавоб кайтарадир. Юзбоши эса сўнгра жим бўладир. Ана бу ҳам ёзгувчининг тилагига ҳилоф бир ходиса. Чунки муҳаррирнинг мумкин қадар англизларнинг каттиг муомалаларини кўрсатмакчи бўлмаса эди, биринчи пардада муболага ўларок Раҳимбахш билан Дилнавозни тутдирмас эди. Холбуки, бунда шунча ёмон муомалага қарши мужассам бир душманки, ҳатто бир баҳона билан ўлдирмак мумкиндир. Жим кўядир.

Мана шу жойда муҳаррир фақат тилагига қарши бир ишкина қилмайдир, балки бир хато ҳам қиладир. Бунда англиз ўз ҳақки бўлмоғонини ихтиёр қилгонда, гўёки англизнинг ҳақ берганини кўрсатадир, чунки уни жим қолдирадир. Бу бир.

Сўнгра ҳеч бир оддий амалдор қўлидаги муттаҳам бир гуноҳқордан «бу сизнинг ишингиз эмас» каби сўз эшитмакка рози бўлмайдир. Хол шундай экан, бир англизнинг буни эшитиб жим туриши аҳволга номуносибдир.

Худком, худпарасти, мутақаббир англизнинг ҳали ҳиндилар каби Оврупонинг энг тубан миллати назарида ҳам ваҳший саналадургон бир қавмни қўйинг, ўз миллатидан бошкасига муомала қандайлигини билмаган бир бола йўқдир. Холбуки, муҳаррир шундай очик бир нарсани тўғри бўлмагон бир ранга солади.

Бу эса муҳаррирликнинг энг биринчи шарт бўлгон «руҳга нуфуз» қилмасликдир.

Бир озда асарнинг тил-шева жихатини кўрайлик.

Фитратнинг ўзбекчаси умуман силлиқ соф эмасдир. Ўқугонда чекилмасдан чиқилмас. Бу тилнинг ишланмаганидан келадиган десак, бошка бир ёзгувчимизнинг, масалан, Чўлпоннинг тасвири софдир. Қучлик чекмай ўқимок мумкин.

Маълумки, Фитрат ўзбекчага ишламак учун Бухорода ўйлади. Таҳсили туркийда бўлгон эди. Шаҳар тили тожик тили. Тилни китоблардан, лугатлардан ўрганмакка тўғри келди. Тошкентда тургон вақларида бу ернинг бузук шевасини ёқтирмай доимо лугат ўрганмак билан машғул бўлди ва ўзига махсус бир шева билан сўзлашди. Шунинг учун биз ўйлаймизки, Фитрат тилни халқ билан яқинлашмай туриб ўрганганидан ва ўзбекчанинг махсус таъбирларини эшитмаганидан шеваси бошқачарок чиқди.

Шундай бўлса ҳам Фитрат ўзбекчани иккинчи катла тиргизди. Туркистонда ўзбекча нарсалар ёза оладургон бир киши йўқ экан, у асарлар ёзди, таркатди. Кўб сўзлар ва истилохларни умумлаштирди. Бу кунги муҳаррир ва шоирларнинг барчаси Фитратдан истифода қилди.

Бухоро тилининг таъсири ўларок «бориб билмайман, қилиб билмайман...» каби сўзлар бор. «Ўлалар, кечиралар» каби истеъмол қилинмагон таъбирлар, «хормагайлар, бор бўлгайлар»га ўхшагон эшитилмаган истилохлар, «бунга кетур, шунга турур» каби бузук сўзлар учрайди. «Нотетик ҳариф экан бу» каби усмонлича таъбирлар ҳам топилади.

Булар «Фитрат ўзбекча»сининг хусусиятларидандир.

Хулоса: «Хинд ихтилолчилари» бизнинг адабиётимизда биринчи ўрунни тутадургон асарлардандир.

Мукаммал тасвирларга, истиораларга, муболагаларга бой бир асардир. Фитрат адабиётимизда ишк хаяжонларини яхши тасвир этадургон бир мухаррирдир. Унинг хар асарида шу ишк ўрунлари, юксак маъноларга бойдир. Турлик хуш маънолар, энг яхши ўрунларга келтирилган лутфлар кўбдир. «Менинг учун эзгулик тушда» ва «биз Овруподан эм истаганлардан эмасмиз» кабилар шу жумладандир. Асарнинг 4-нчи пардаси бошидан 3 бети олинса, бошка хаммаси факат хинд ихтилоли мавзудир. Бутун кишилари факат шу воқеани майдонга келтирмак учун бир ерга тўплангон кишиларга ўхшайдир. Яъни, воқеа атрофлича, бир оз маишатга якин ёзилгон эмас. Агар шу камчилиги тўлдирилса, хам пардаларнинг кискалиги етган бўлса, хам хакикатан ўйнашга энг мувофик ва фойдалик бир асар чикар.

Бу макола «Туркистон» газетасининг 1923 йил 17 октябр сонида чиккан.